

του ΙΑΝΝ ΜΑΝΟΥΑΧ

Η ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού είναι η ιστορία μιας συρρίκνωσης. Συρρίκνωση του πληθυσμού, των κοινοτικών περιουσιών, της πολιτικής εκπροσώπησης και της υλικής κληρονομιάς. Αυτή η κατάσταση συναντάται σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και αποτελεί αναμφισβήτητη απόρροια του Ολοκαυτώματος (ή Σοά στα εβραϊκά). Παρόλα αυτά, η ελληνική περίπτωση ξεχωρίζει ως προς την κλίμακα του φαινομένου. Για να κατανοήσουμε αυτή τη διαφορά θα πρέπει να εστιάσουμε στον αντισημιτισμό της ελληνικής κοινωνίας και πως αυτός εκδηλώνεται τόσο σε θεσμικό όσο και σε διαπροσωπικό επίπεδο.

Ας αρχίσουμε από τη βία. Η σχεδιαζόμενη τρομοκρατική επίθεση με στόχο το μοναδικό εβραϊκό εστιατόριο της Αθήνας δεν αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό, αλλά ακόμη έναν κρίκο στην αλυσίδα γεγονότων η οποία διαμορφώνει το διαρκές κλίμα ανασφάλειας που χαρακτηρίζει την μεταπολεμική ζωή της εβραϊκής κοινότητας στην Ελλάδα. Κατά αρχάς, δεν ήταν η πρώτη. Είχαν προηγηθεί η ένοπλη επίθεση στο αεροδρόμιο του Ελληνικού το 1973 που άφησε τρεις νεκρούς και η προστασία που παρείχε το ελληνικό κράτος στον επίδοξο βομβιστή Αλ Ζομάρ που είχε ήδη δολοφονήσει ένα παιδί σε συναγωγή της Ρώμης το 1982. Η εγχώρια αντισημιτική βία στοχεύει κυρίως στα σύμβολα και τις υποδομές της εβραϊκής κοινότητας. Τα σχεδόν ολοσχερώς ισοπεδωμένα εβραϊκά νεκροταφεία γίνονται πολύ συχνά στόχοι βανδαλισμού, συναγωγές από την Κρήτη μέχρι την Κέρκυρα υφίστανται εμπρηστικές επιθέσεις και τα μνημεία του Ολοκαυτώματος καταστρέφονται ετησίως. Η πλειονότητα αυτών των περιστατικών περνάει απαρατήρητη. Αλλά ακόμη κι όταν η βία καλύπτεται από τα ΜΜΕ αυτό γίνεται μέσα από ένα πρίσμα κανονικοποίησης που καταδεικνύει την έλλειψη ενδιαφέροντος για τις χειροπιαστές επιπτώσεις της αντι-εβραϊκής βίας στις ζωές των εβραίων Ελλήνων. Επίσης, να σημειωθεί ότι η συχνότητα των επιθέσεων είναι δυσανάλογα μεγάλη σε σχέση με τον πολύ μικρό βαθμό έκθεσης του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1912, με την προσάρτηση της Βόρειας Ελλάδας, ο εβραϊκός πληθυσμός έφτασε τους 100.000. Τα διαδοχικά κύματα μετανάστευσης και προσφυγιάς κατά το διάστημα 1920 - 1950 και το ποσοστό εξόντωσης 86% στη Σοά [1] (το στατιστικά υψηλότερο στην Ευρώπη) προκάλεσαν την πληθυσμιακή κατακρήμνιση της κοινότητας. Σήμερα υπολογίζεται ότι μόλις 5000 εβραίοι ζουν στην Ελλάδα.

Το 2014 η αμερικάνικη εβραϊκή οργάνωση Anti-Defamation League ανακοίνωσε τα αποτελέσματα της πρώτης παγκόσμιας έρευνας της για τον αντισημιτισμό [2]. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι 69% των Ελλήνων έχουν αντισημιτικές απόψεις, πράγμα που καθιστά την Ελλάδα την πιο αντισημιτική χώρα στην Ευρώπη και στις κορυφαίες θέσεις παγκοσμίως. Ο συνδυασμός έμπρακτης επιθετικότητας και περιρρέουσας εχθρότητας δημιουργεί ένα απειλητικό κλίμα που επηρεάζει κάθε πτυχή της εβραϊκής κοινοτικής ζωής. Συγκεκριμένα, η κατάσταση πολιορκίας αποκτά υλική υπόσταση τόσο στην πρόσληψη πολυάριθμου προσωπικού ασφάλειας όσο και στον θωρακισμό των συναγωγών, των σχολείων και των άλλων υποδομών της κοινότητας, μέτρα που απορροφούν μεγάλο μέρος των πόρων της. Δεν υπάρχει κοινοτική εκδήλωση χωρίς έλεγχο ταυτοτήτων, διανομή προσκλήσεων και διάσχιση πολυάριθμων πορτών. Προφανώς, αυτό το κλίμα ανασφάλειας θα επηρεάζει οποιοδήποτε άνθρωπο, πόσο μάλλον τον μέσο εβραίο και εβραία που ήδη φέρει το τραύμα που μεταδίδεται διαγενεακά μέσα στην οικογένεια.

Η Σοά για μας δεν είναι μια μακρινή, θλιβερή ιστορία. Είναι μια ζώσα μνήμη με πρόσωπο (συνήθως ενός παππού ή μιας γιαγιάς, μόνων επιζώντων ανάμεσα σε δεκάδες ή εκατοντάδες δολοφονημένους συγγενείς) που έχει συναισθηματικές και υλικές επιπτώσεις. Η τραυματική φρίκη αυτής της μνήμης ανανεώνεται τακτικά από τον τρέχοντα αντισημιτισμό. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η εξαετία του Ολοκαυτώματος δεν ήταν μια εξαίρεση που ήρθε να διαταράξει την αρμονική συνύπαρξη χριστιανών και εβραίων Ελλήνων (με τον όρο «χριστιανοί» αναφέρομαι σε άτομα που ανατράφηκαν μέσα στο ορθόδοξο χριστιανικό πολιτισμικό milieu ανεξαρτήτως προσωπικής πίστης ή συμμετοχής σε θρησκευτικά έθιμα και τελετουργίες). Ο ελληνικός αντισημιτισμός έχει μακρά ιστορία που προηγείται και έπεται του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Δεν ευθύνονται οι Γερμανοί για το γεγονός ότι πολύ πριν τον πόλεμο χιλιάδες εβραίοι αναγκάστηκαν να διαφύγουν στην Παλαιστίνη και τη Δυτική Ευρώπη εξαιτίας των pogrom στη Θεσσαλονίκη και τα Επτάνησα. Επίσης, το ελληνικό κράτος ήταν αυτό που περιόρισε τα εκλογικά δικαιώματα των εβραίων θεσσαλονικιών την δεκαετία του '20. Συμπατριώτες μας ήταν κι αυτοί που κατέστρεψαν το απέραντο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, το μεγαλύτερο εβραϊκό νεκροταφείο στον κόσμο. Συμπατριώτες μας ήταν και όσοι με τη βούλα του κράτους κατέλαβαν τα άδεια σπίτια των εβραίων ενώ τα τρένα δεν είχαν ακόμη φτάσει στην Πολωνία. Όσοι λιγοστοί κατάφεραν να ξαναχτίσουν τη ζωή τους από το μηδέν το χρωστούν κυρίως στις αποζημιώσεις της Δυτικής Γερμανίας, κι όχι στην ανύπαρκτη μέριμνα του ελληνικού κράτους.

Η επισφάλεια και η κανονικοποίηση της αντι-εβραϊκής βίας, εν καιρώ ειρήνης, μας δίνει το ξεκάθαρο μήνυμα ότι παραμένουμε ανεπιθύμητοι στην ίδια μας τη χώρα. Τα μοραλιστικά κλισέ, τα απλόικα στερεότυπα και οι εθιμοτυπικές εκδηλώσεις μνήμης μπορεί να είναι καλοπροαίρετες αλλά δεν αρκούν για να κατευνάσουν αυτό το αίσθημα. Σίγουρα είναι σημαντικό να καταδικάζουμε την βίαιη εκδήλωση του αντισημιτισμού και αμφιβάλλω ότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που θα δυσκολεύονταν να το κάνουν. Παρόλα αυτά, πρέπει να θυμόμαστε ότι οι βανδαλισμοί και οι ένοπλες επιθέσεις όπως αυτή που αποφεύχθηκε στον Ψυρρή είναι η κορυφή του παγόβουνου, το οποίο συντηρείται και εκδηλώνεται σε ένα πιο υποδόριο επίπεδο. Το παγόβουνο είναι ο διάχυτος αντισημιτισμός που διαποτίζει κάθε πτυχή της ελληνικής κοινωνίας και που εκδηλώνεται με μυριάδες μικρο-προσβολές (micro-aggressions). Τα αντισημιτικά σχόλια που εμφανίζονται στο δημόσιο χώρο, σε ιδιωτικές συζητήσεις και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι για πολλούς Έλληνες η κύρια πηγή πληροφοριών για τους εβραίους. Εδώ τίθεται το εύλογο ερώτημα: γιατί τέτοιο μένος για μια μικροσκοπική κοινότητα που κανείς δε βλέπει και κανείς δε γνωρίζει; Γιατί τέτοιο μένος προς ανθρώπους με τους οποίους δεν έρχεσαι, μάλλον, ποτέ σε επαφή; Για εμένα και τα άλλα μέλη της κοινότητάς μου τα παραπάνω λειτουργούν ως υπενθυμίσεις ότι η εσωστρέφεια και η απόκρυψη της εβραϊκότητάς μας είναι προτιμότερη από την έκθεση στις προκαταλήψεις συνεργατών και φίλων που στη πρώτη σύγκρουση ή διαφωνία θα καταφύγουν αβίαστα σε κάποιο αντισημιτικό στερεότυπο εις επίρρωση της δυσαρέσκειας τους. Δεν είναι τυχαία η συνήθεια πολλών εβραίων να αποκρύπτουν την εβραϊκή τους ταυτότητα από τους χριστιανούς συναδέλφους και συνεργάτες τους. Η αναδίπλωση στον εαυτό μας ως τακτική επιβίωσης μπορεί να φτάσει σε βαθμό που επηρεάζει και τις οικογενειακές σχέσεις. Χαρακτηριστικά, μετά τον πόλεμο ο παππούς μου ήταν γνωστός στην γειτονιά του με χριστιανικό όνομα σε βαθμό που ακόμη και τα εγγόνια του τον γνώριζαν και τον αποκαλούσαν με το όνομα αυτό. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη η απροθυμία των εβραίων Ελλήνων να εκτεθούν δημόσια ως εβραίοι διανοούμενοι, δημοσιογράφοι και επιστήμονες με τον τρόπο που οι ομόθρησκοι μας κάνουν δεκαετίες τώρα σε χώρες όπως η Γαλλία και οι ΗΠΑ.

Όμως ο αυτοπεριορισμός των εβραίων δεν επαρκεί για να εξηγήσει την απόλυτη απουσία τους από διοικητικές και πολιτικές θέσεις ευθύνης. Η ελληνική κοινωνία είναι έτσι δομημένη που οι διακρίσεις κατά των εβραίων επιτελούνται μέσα σε ένα φάσμα που εκτείνεται από την προσωπική αντιπάθεια μέχρι το θεσμικό αποκλεισμό. Η γενική στάση του χριστιανικού πληθυσμού που παράγει αυτή την αφιλόξενη κανονικότητα οφείλεται κυρίως στον αποκλειστικό χαρακτήρα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και του πολιτειακού συστήματος. Από την μία, αιώνες χριστιανικής μισαλλοδοξίας εκ του άμβωνος και η θεμελίωση του ελληνικού εθνικισμού στη βιολογική έννοια του γένους έχουν συμβάλλει καίρια στην διάδοση της αντι-εβραϊκής εχθρότητας. Από την άλλη, η ταύτιση του ελληνικού κράτους με την ορθόδοξη πίστη και εκκλησία (όπως αυτή διατυπώνεται στο Άρθρο 3 του Συντάγματος) συντηρεί την ιδέα ότι αυτό το κράτος ανήκει στους Ορθόδοξους Χριστιανούς.

Την ίδια στιγμή, μια ματιά σε όλο το φάσμα του πολιτικού σκηνικού αποκαλύπτει ότι ο αντισημιτισμός συνεχίζει να «πουλάει» και να επιβραβεύεται. Το 2012, μισό εκατομμύριο ψηφοφόροι μετέτρεψαν ένα γνησίως ναζιστικό κόμμα σε τρίτη πολιτική δύναμη της χώρας φαινόμενο πρωτοφανές στην μεταπολεμική Ευρώπη. Μπροστά σε αυτό το δεδομένο φαντάζονταν πταίσματα η συγκυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ με τους αντισημίτες ΑΝΕΛ ή η όψιμη μεταμέλεια νεοδημοκρατών βουλευτών που αφού έστησαν καριέρες πάνω στον ρατσισμό και τον αντισημιτισμό «μετανόησαν» με αντάλλαγμα την υπουργοποίηση τους. Αλλά ακόμη και η πρόσφατη «φιλοεβραϊκή» στροφή της πολιτικής ηγεσίας με αφορμή τη σύσφιξη των σχέσεων Ελλάδας - Ισραήλ καταδεικνύει την ομοιογενή στάση του κράτους. Δεν είναι τυχαίο που την τελευταία δεκαετία έχουν αυξηθεί κατακόρυφα οι επισκέψεις υπουργών και άλλων πολιτικών παραγόντων σε κοινοτικές εκδηλώσεις. Παρόλα αυτά, η απροθυμία για ουσιαστική ενασχόληση με το πρόβλημα του αντισημιτισμού και τις γενικότερες ανάγκες της κοινότητας αποκαλύπτει τον επικοινωνιακό προσανατολισμό αυτού του ανοίγματος. Ένα γλαφυρό παράδειγμα των παραπάνω αποτελεί η δήλωση που ακούστηκε κατά την πρώτη επίσημη επίσκεψη Έλληνα πρωθυπουργού σε συναγωγή το 2013 στα πλαίσια εκδήλωσης μνήμης για τα 70 χρόνια από την έναρξη του εκτοπισμού των εβραίων Ελλήνων. Εκεί ακούσαμε ότι οι Έλληνες [sic] δεν θέλουν τον αντισημιτισμό «γιατί δεν τους το επιτρέπει η παράδοσή τους. Γιατί υπάρχουν πολύ ισχυρά αντισώματα στο DNA μας, στο γονίδιο μας, που πολεμούν αυτόν τον «ιό». Αυτή η ρήση συμπυκνώνει πολλά από τα προβληματικά «αυτονόητα» που εμποδίζουν τη διεξαγωγή ενός παραγωγικού διαλόγου και που είναι συμπτωματικά της αμηχανίας και της έλλειψης πολιτικής βούλησης εκ μέρους των ελληνικών αρχών για θέματα που αφορούν τις εβραϊκές κοινότητες: απουσία αναλυτικών εργαλείων, εξωραϊσμός της πραγματικότητας, αδυναμία ένταξης των εβραίων στην εθνική αφήγηση, αδιαφορία για την εβραϊκή σκοπιά και φυλετικά προσδιορισμένη ερμηνεία της ιστορίας. Σε οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, η επιστράτευση μιας τέτοιας βιολογικής μεταφοράς από θεσμικό πρόσωπο σε ένα μνημόσυνο για τα θύματα της γενοκτονίας που υποκινήθηκε και νομιμοποιήθηκε μέσω ψευδο-επιστημονικών και ευγονικών ρατσιστικών θεωρήσεων θα εκλαμβάνονταν ως τουλάχιστον άκομψη και προσβλητική. Στην Ελλάδα, θεωρήθηκε αρκετά καλή ώστε να μπει στο λόγο του πρωθυπουργού. Όπως μου είπε και ένας Έλληνας αντιφασίστας που ζει στη Γερμανία: «αντισημιτισμός στην Ελλάδα σημαίνει να μισείς τους εβραίους παραπάνω από το κανονικό».

Η στέρηση ευκαιριών, ο άτυπος παραγκωνισμός και η διάδοση του αντισημιτικού λόγου τροφοδοτούν έναν φαύλο κύκλο περιθωριοποίησης που μας καθιστά αόρατους. Ως αποτέλεσμα, ο μέσος χριστιανός Έλληνας φαντάζεται τους εβραίους συμπολίτες του, στην χειρότερη, ως μοχθηρούς εχθρούς του έθνους και, στην καλύτερη, ως καταστατικά ξένες και

νεφελώδεις φιγούρες ανάξιες αλληλεγγύης, φροντίδας, εμπιστοσύνης και ενδιαφέροντος. Το παρόν ασφυκτικό πλαίσιο παρέχει λίγες επιλογές στους εβραίους με ηγετικές φιλοδοξίες. Όσοι δεν οδηγούνται στην ιδιωτέυση, καταφεύγουν σε ένα μίγμα εθελουφλίας και αυτό-λογοκρισίας που αποτρέπει τις άβολες συζητήσεις γύρω από τις εβραϊκές ανάγκες[] στάση που επιφέρει ένα ανυπολόγιστο ψυχολογικό αποτύπωμα. Αυτή η συνθήκη δεν αποτελεί κανόνα για τους εβραίους στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Το πεδίο του πολιτισμού παρέχει σαφείς ενδείξεις ως προς τη διαφορά στην διαχείριση του δημόσιου αντισημιτικού λόγου σε Ελλάδα και εξωτερικό. Κάθε φορά που κάποιος καταξιωμένος Έλληνας καλλιτέχνης εκδηλώνει τον αντισημιτισμό του αποδεικνύεται ότι δεν υπάρχει ούτε η διάθεση λογοδοσίας ούτε το κατάλληλο νομικό πλαίσιο. Στην Αυστρία, το Εθνικό Συμβούλιο αρνήθηκε να συμπεριλάβει την «Μπαλάντα του Μαουτχάουζεν» σε επίσημη εκδήλωση μνήμης για τη Σοά μετά από μια σειρά αντισημιτικών δηλώσεων του Μίκη Θεοδωράκη, που δημοσιεύτηκαν από τα διεθνή μέσα. Στην Ελλάδα, οι δηλώσεις αυτές ήταν μια ακόμη απόδειξη της πολιτικής ακεραιότητας του καλλιτέχνη. Αντίστοιχα, στην Γαλλία, δεν χρειάστηκε ο γνωστός κωμικός Dieudonné M'bala M'bala να γεμίσει την πρωτεύουσα με λάβαρα που ταύτιζαν το εβραϊκό αστέρι με τη σβάστικα, όπως έγινε στην Αθήνα, ώστε να καταδικαστεί επανειλημμένα για «υποκίνηση αντισημιτικού μίσους». Όταν έφυγε από την ζωή ο Τζίμης Πανούσης, στην Ελλάδα ήταν μέρα εθνικού πένθους.

Παρόμοιες δυναμικές με αυτές που περιγράφω παραπάνω συνάντησα προσωπικά και στον επαγγελματικό μου στίβο ως ανοικτά εβραϊκά καλλιτέχνης με εμπειρία στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Για δεκαετίες, οι γονείς μας μάς έλεγαν ότι για να πετύχουμε πρέπει να δουλέψουμε δυο φορές πιο σκληρά από τους χριστιανούς συμπατριώτες μας. Αν θέλουμε να πετύχουμε στη δουλειά μας πρέπει να είμαστε δυο φορές πιο έξυπνοι, πιο αξιόπιστοι και ταλαντούχοι. Όμως τελικά αυτό δεν αρκεί. Η εβραϊκή μας ταυτότητα μας φέρνει συχνά σε δύσκολη θέση. Η επαγγελματική μας κατάρτιση, η ακεραιότητα μας και οι προθέσεις μας υπόκεινται σε διαρκή έλεγχο σε αντίθεση με τους χριστιανούς συναδέλφους μας που απολαμβάνουν μεγαλύτερη διάρκεια στην εργασία τους, η οποία οδηγεί σε ισχυρότερο εργασιακό ιστορικό, περισσότερες δεξιότητες και υψηλότερο μισθό. Είμαι σε θέση, επίσης, να πιστοποιήσω την εκκωφαντική απουσία των εβραίων από την καλλιτεχνική σκηνή της Ελλάδας, ιδιαίτερα σε ότι έχει να κάνει με την εικαστική εκπαίδευση και την εκπροσώπηση της χώρας σε διεθνείς εκδηλώσεις. Εξίσου ανύπαρκτη είναι η υποστήριξη των εβραίων δημιουργών τόσο από κρατικές επιχορηγήσεις και διαγωνισμούς όσο και από επιχορηγήσεις ιδιωτικών ιδρυμάτων. Ούτε λόγος να γίνεται για την μηδενική εκπροσώπηση της εβραϊκής κοινότητας σε διοικητικές θέσεις ευθύνης, σε μουσεία, οργανισμούς, εκθέσεις κτλ. Το ακριβώς αντίθετο συνάντησα στις συναλλαγές μου με δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα του Βελγίου και των ΗΠΑ. Η σύγκριση είναι αποκαρδιωτική. Εκεί όχι μόνο δε βίωσα τις τόσο γνώριμες άτυπες διακρίσεις αλλά είδα τι σημαίνει ενεργή προώθηση του εβραϊκού δυναμικού, καθώς πολλά ιδρύματα εφαρμόζουν συνειδητά την θετική ποσόστωση για εθνοτικές, σεξουαλικές και άλλες μειονότητες. Πόσοι εβραίοι Έλληνες καλλιτέχνες έχουν λάβει υποτροφίες από το ελληνικό κράτος ή ιδιωτικά ιδρύματα τα τελευταία είκοσι χρόνια; Μάλλον κανείς. Δεδομένου του τεράστιου πλήγματος που υπέστη τον 20ο αιώνα η εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, επιβάλλεται να γίνουν κι εδώ παρόμοιες μεταρρυθμίσεις που θα εξασφαλίσουν ίσες ευκαιρίες για τα μέλη της κοινότητας μου.

Προφανώς, το πολύπλοκο πρόβλημα του ελληνικού αντισημιτισμού δεν μπορεί να αναλυθεί εις βάθος με ένα άρθρο γνώμης. Παρόλα αυτά, η συζήτηση θα συνεχίσει να παραμένει αδιέξοδη αν δεν γίνει μια ριζική αναπλαισίωση του ζητήματος. Πρέπει επιτέλους να σταματήσει η εμμονική μετακύλιση ευθυνών που έφτασε να κατηγορήσει ακόμη και τους ίδιους τους εβραίους για την εξόντωση τους [3]. Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα έχει συγκεκριμένη γενεαλογία και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που πρέπει να αναλυθούν ώστε να εντοπίζονται εγκαίρως στο λόγο των άλλων. Μια δήλωση μπορεί να είναι αντισημιτική χωρίς καμία ρητή αναφορά σε εβραίους. Για παράδειγμα, μόλις δημοσιοποιήθηκε η απόπειρα της τρομοκρατικής επίθεσης στον Ψυχρή είδα πολλούς χρήστες του twitter να σχολιάζουν πως «πρέπει να πάρουμε σοβαρά την επίθεση γιατί κινδύνεψαν και δικά μας παιδιά» ή ότι «κανείς δεν είναι στο απυρόβλητο». Ένα τέτοιο σχόλιο δείχνει ότι η σημασία μιας επίθεσης εναντίον σε εβραίους έγκειται μόνο στους πιθανούς κινδύνους που αυτή ενέχει και για χριστιανούς. Επίσης, πρέπει να αναγνωριστεί η έκταση του φαινομένου και η συμμετοχή μεγάλου τμήματος της κοινωνίας στους αντι-εβραϊκούς διωγμούς, από τους οποίους προσκομίστηκαν και υλικά οφέλη για τους θύτες ή τους παρατηρητές που λεηλάτησαν περιουσίες. Επομένως, κάθε προσέγγιση θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και τον υλικό αντίκτυπο που επιφέρει ο αντισημιτισμός στην ευημερία της κοινότητας. Δεδομένης της απουσίας μεταπολεμικών αποζημιώσεων είναι απαραίτητη η λήψη από την πολιτεία και ιδιωτικές πρωτοβουλίες συγκεκριμένων μέτρων που θα διασφαλίσουν την ίση πρόσβαση των εβραίων πολιτών σε ευκαιρίες και θέσεις από τις οποίες αποκλείονται διαχρονικά. Τέλος, κάθε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος πρέπει να θέσει στο κέντρο την εβραϊκή οπτική των πραγμάτων. Δεν νοείται να μιλάμε για τους εβραίους απουσία των εβραίων, όπως το πρόσφατο παράδειγμα της ίδρυσης Έδρας Εβραϊκών Σπουδών του ΑΠΘ που έχει στελεχωθεί εξ ολοκλήρου από χριστιανούς. Εξάλλου, οι πρώτοι που ανέδειξαν τον αντισημιτισμό ως ιστορικό πρόβλημα και έστησαν τον κλάδο των εβραϊκών σπουδών από την αρχή ήταν κυρίως εβραίες διανοούμενες όπως η Ρίκα Μπενβενίστε, η Ρένα Μόλχο, η Οντέτ Βαρών – Βασάρ κι ο Ιακώβ Σιμπή. Το ανθρώπινο δυναμικό, το ταλέντο και η διάθεση υπάρχουν. Αυτό που λείπει είναι η ενεργή υποστήριξη από το κράτος, τα ιδρύματα και το γενικό κοινό. Η αποσιώπηση της εβραϊκής σκοπιάς υπηρετεί μόνο τον εκτροχιασμό μιας ήδη καθυστερημένης συζήτησης και την περαιτέρω αορατόποίηση της εβραϊκής κοινότητας.

[1] <https://global100.adl.org/country/greece/2014>

[2] Ιακώβ Σιμπή, *Η Διάσωση*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2012, 9

[3] Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015, 88-98